

ՀԱՅ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԿԱՆԱՆՑ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆԻՈՒՄ(Ժ.-ԺԴ. ԴԴ.)

ՄԱՐԻԱՄ ԳՐԻԳՐԵԱՆ
manangrigoryan86@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Անիի եկեղեցիների, վանքերի որմերին պահպանուած վիմագիր արձանագրութիւններն արժանահաւատ տեղեկութիւններ են հաղորդում ժամանակի քաղաքական իրադարձութիւնների, ընկերատնտեսական դրութեան, իրաւական յարաբերութիւնների, կենցաղի եւ մի շարք այլ հարցերի ուսումնասիրութեան վերաբերեալ: Այս հարցերից զատ առանձնակի հետաքրքրական են վիմագիր արձանագրութիւններում պահպանուած այն վկայութիւնները, որոնք վերաբերում են Անիում ազնուական կանանց գործունէութեանը¹:

Շինարարական եւ նւիրատուական բովանդակութեամբ վիմագիր արձանագրութիւնները ապացուցում են, որ Անիում ազնուական կանայք զբաղուել են նւիրատուական գործունէութեամբ: Նրանց միջոցներով եւ հոգածութեամբ կառուցուել, նորոգուել են հոգետոր, երբեմն նաեւ՝ աշխարհիկ նշանակութեան շինութիւններ, ինչպէս նաեւ այդ շինութիւններին նւիրել են բազմաթիւ կայքեր:

Սոյն յօդուածի շրջանակում շինարարական-նորոգչական աշխատանքները եւ հոգետոր հաստատութիւններին նւիրուած կայքերն ուսումնասիրել ենք առանձին՝ երկու տարբեր շրջաններում: Առաջին շրջանն ընդգրկում է Ժ.-ԺԱ. դդ., իսկ երկրորդը՝ ԺԲ-ԺԴ դդ.: Սկզբնաղբիւրների մատուցած նիւթերը հիմնականում վիմագիր արձանագրութիւններն են, որոշ դէպքերում՝ հայ մատենագիրների երկերը:

Անիում եկեղեցաշինական ձեռնարկներ իրականացրել են Գագիկ Ա. թագաւորի (990-1020) տիկինը՝ թագուհի Կատրանիդէն, Շահնշահ Բ. Զաքարեանի վասալներից Քորգիի տիկինը՝ Սթէշը, Անիի մեծահարուստներից Ուքբան Քարիմադիինի տիկինը՝ Դապտա խաթունը, ինչպէս նաեւ Տրդատ քահանայի տիկինը՝ Խուշուշը:

Հայոց թագուհուն՝ Կատրանիդէին, յաջողութեց ինքնուրոյն 1001ին աւարտին հասցնել Անիի Մայր Տաճարի կառուցումը², որի շինարարական աշխատանքները սկսուել էին դեռեւս 989ին՝ Սմբատ Բ. արքայի (977-90) կառավարման տարիներին:

Անիում 1271ին Շահնշահ Բ. Զաքարեանի վասալներ Քորգիի եւ նրա տիկնոջ Սթէշի միջոցներով կառուցուել է վիմափոր եկեղեցի³:

Անիի եկեղեցիներից մէկի զանգակատան կառուցողների մէջ յիշատակում է Դապտա խաթունը՝ իր ամուսնու՝ մեծահարուստ Ուքան Քարի-

մադիկն է եւ նրա եղբոր՝ Պապեան Վախրադիկնի հետ⁴: Նրանք կառուցել են նաեւ Կարմիր Վանքն՝ Անիից հիւսիս-արեւելք, Ախուրեանի աջ ափին:

Անիում շինութիւնների կառուցմանն իրենց նպաստն են բերել նաեւ Տրդատ քահանան եւ նրա տիկինը՝ Խուշուշը: Նրանց միջոցներով կառուցուել են ամառային եւ ձմեռային ժամատներ⁵: Վիմագրական նիւթը հնարատրութիւն չի ընձեռում պարզել ժամատների քանակը, սակայն ինչ վերաբերում է դրանց նշանակութեանը, ապա ամենայն հաւանականութեամբ դրանք նախատեսուած են եղել հոգեւորականների համար, ունեցել են կացարան-հիւրատան նշանակութիւն⁶:

Ընդհանուր առմամբ Անիում կանանց միջոցներով կամ նրանց մասնակցութեամբ կառուցուել է Մայր Տաճարը, մէկ վիմափոր եկեղեցի, մէկ զանգակատուն, ամառային եւ ձմեռային ժամատներ:

Ժամանակագրական առումով միայն Մայր տաճարն է կառուցուել ԺԱ. դարում: Հոգեւոր միա հաստատութիւնները կառուցուել են ԺԳ. դարում:

Եկեղեցաշինութեամբ զբաղուող տիկնանցից միայն հայոց թագուհուն՝ Կատրանիդէին է յաջողուել ինքնուրոյն աւարտին հասցնել Անիի Մայր տաճարի կառուցումը: Ազնուական կամ բարձրաշխարհիկ հասարակութեանը մօտ կանգնած տիկնայք, ունենալով անհրաժեշտ դրամական միջոցներ եւ դրանց տնօրինման լիիրաւ իրաւունք, այդուհանդերձ, եկեղեցաշինական միա բոլոր ձեռնարկներն իրականացրել են իրենց ամուսինների կամ ազգականների մասնակցութեամբ: Այս երեւոյթը կարելի է բացատրել այն իրողութեամբ, որ եկեղեցաշինութիւնը դրամական միջոցներից զատ ենթադրում էր նաեւ իշխանութիւն, քաղաքական որոշակի ազդեցութիւն: Ամենայն հաւանականութեամբ Բագրատունեաց Հայաստանում այսպիսի յատկանիշերով, մասնատրապէս իշխանութեամբ, օժտուած է եղել ազնուական տիկնանցից միայն հայոց թագուհին:

Բացի այդ, ուսումնասիրուող առաջին շրջանում նուիրատու տիկնայք հիմնականում ազնուական խափ ներկայացուցիչներ էին: Երկրորդ շրջանում՝ մասնատրապէս ԺԳ. դարից՝ նկատելի է նոր երեւոյթ՝ նուիրատուների ընկերային դասի փոփոխութիւն: Անիում ազնուական կամ բարձրաշխարհիկ հասարակութեանը մօտ կանգնած, ինչպէս նաեւ հոգեւոր դասի ներկայացուցիչների՝ քահանաների տիկնանց շարքերը համալրեցին նաեւ ազնուական ծագում չունեցող առեւտրական դասի ներկայացուցիչների կանայք: Վերջիններս, չունենալով ազնուական ծագում, այդուհանդերձ, տիրապետելով դրամական մեծ միջոցների եւ սկսեցին օգնագործել դրանք ի նպաստ եկեղեցաշինութեան:

Ազնուական կանանց ուշադրութեան կենտրոնում էր նաեւ եկեղեցիների եւ վանքերի նորոգման աշխատանքների հովանաւորումը, որն ամբողջութեամբ իրականացուել է ուսումնասիրուող երկրորդ շրջանում: Եկեղեցիների նորոգման աշխատանքները կատարուել են Տրդատ քահանայի տիկնոջ՝ Խուշուշի, Անիի ազնուական կամ բարձրաշխարհիկ հասարակու-

թեանը մօտ կանգնած անծանցից Գրիգորի տիկնոջ՝ Սիրիի, ինչպէս նաեւ Ջենիշահի մայր Հոռոմ տիկնոջ մասնակցութեամբ: Արդիւնքում նորոգուել են Ս. Փրկիչ⁷ (Ապլլարիբ Պահլաւունու), Ս. Սարգիս (Սիրի Պահլաւունու), ինչպէս նաեւ Ս. Աստուածածին (Հոռոմի) եկեղեցիները:

Ժամանակագրական առումով առաջինը՝ Ս. Փրկիչ եկեղեցին է նորոգուել: Այն 1193ին նւիրատուագրով իրականացուել է Տրդատ քահանայի եւ նրա տիկնոջ՝ Խուշուշի դրամական միջոցներով⁸: Տիկնանցից միայն Սիրի Պահլաւունին է ինքնուրոյն իրականացրել եկեղեցու նորոգման ձեռնարկ: Վերջինս 1210ին նորոգել է Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ իր հանգուցեալ ամուսնու՝ Գրիգորի դրամական միջոցներով⁹: Թէպէտ եկեղեցու նորոգման աշխատանքները չեն կատարուել Սիրի Պահլաւունու միջոցներով, այդուհանդերձ, ուշադրութեան է արժանի այն՝ որ նա ունեցել է հանգուցեալ ամուսնու դրամական միջոցները տնօրինելու ակնյայտ իրաւունք:

Սեփական դրամական միջոցներով 1217ին Անիի բարձրաշխարհիկ հասարակութեան ներկայացուցիչներից Հոռոմ տիկինը իր որդու՝ Ջենիշահի հետ նորոգել է Ս. Փրկիչ եկեղեցին¹⁰:

ԺԴ. դարում Անիում կարելի է հանդիպել նաեւ կանանց, որոնք մասնակցել են տնտեսական կամ կենցաղային նշանակութեան շինութիւնների, կառոյցների նորոգման աշխատանքներին: Շահնշահ Բ.ի պաշտօնեաներից Մաթէսի կնոջ՝ Սթէնիի անունը յիշատակում է 1310ին Տիգրան Հոնենցի վանքի ջրատարը նորոգողների մէջ: Նա այդ ձեռնարկն իրականացրել է ամուսնու՝ Մաթէսի եւ նրա եղբօր՝ Մարկոսի հետ¹¹:

Շինարարական արձանագրութիւններից զատ առանձնակի հետաքրքրական են նաեւ նւիրատուական բովանդակութեան վիմագիր արձանագրութիւնները: Դրանք նւիրատուի եւ նւիրառուի (եկեղեցու սպասատրների) միջեւ կնքուած իրաւական պայմանագրեր էին:

Պայմանագրի սկզբում նշում էին կազմելու ժամանակը, նւիրատուի կամ նւիրատուների անունները, երբեմն նաեւ՝ նրանց ծագումը, նւիրած գոյքի (գոյքերի) տեսակը եւ քանակը, ինչպէս նաեւ դրանց ձեռքբերման եղանակներն ու նւիրաբերման պայմանները: Նւիրատուն կամ նւիրատուները սովորաբար նւիրատուութեան դիմաց եկեղեցու սպասատրներից պահանջում էին կատարել հոգեւոր արարողութիւններ՝ իրենց կամ մերձատրների յիշատակի համար¹²: Սովորաբար սահմանում էր ինչպէս հոգեւոր արարողութիւնների քանակը, այնպէս էլ դրանց պատուիրման ժամանակը: Պայմանագրում կողմերից իւրաքանչիւրը պարտաւորում էր կատարել իր ստանձնած պարտաւորութիւնները: Պայմանագիրը հաստատում էր նւիրատուի կամ նւիրատուների կողմից, իսկ խախտումը նախատեսում էր անէծք:

Հոգեւոր հաստատութիւնների նւիրատուութիւնների ուսումնասիրութիւնը թոյլ է տալիս պատկերացում կազմել ինչպէս նւիրատուի ընկերային դիրքի, այնպէս էլ նրա ունեցած սեփականութեան, դրա ձեռքբեր-

ման եղանակի, տնօրինման իրատևքի, նուիրած գոյքի տեսակի, քանակի, նուիրատուութեան հետեանքով կողմերի միջեւ առաջացած պարտատուութիւնների մասին:

Հարկ է նշել, որ Ժ-ԺԴ. դարերում, ի տարբերութիւն նուիրատուների ընկերային դասի՝ նուիրաբերուած գոյքի տեսակի էական փոփոխութիւններ չեն նկատուած:

Նուիրատութիւններով հոգեւոր հաստատութիւններին նուիրաբերուել են անշարժ եւ շարժական գոյք, դրամական միջոցներ եւ մի շարք այլ թանկարժէք իրեր: Դրանցից առանձնացնենք եկամտաբեր հաստատութիւնների՝ կուղպակների¹³ (կրպակներ) եւ տների նուիրատութիւնները: Կրպակների նուիրատուներից յայտնի են հայոց իշխան Գրիգոր Պահլաւունու կինը՝ Շուշան «տիկնաց տիկինը»¹⁴, Աբրահամ Լատեցու թոռը՝ Խաչերեսի դուստր Մամխաթունը, Ապիրատ Պահլաւունու որդի Շարափշահի դուստրը՝ Թաիկ թագուհին, Նրա մայրը՝ Թագուհին, Առիւծ Հոգեւորեացի տիկինը՝ Սեդան, ինչպէս նաեւ Շեխեանց Խաչոտի տիկինը՝ Աագը, Ղազարի որդի Ալեքսի տիկինը՝ Մլըքսթինը եւ ոմն Փառանց: Վիմագրական նիւթը հնարատութիւն չի ընծեռում պարզել որոշ նուիրատուների ինչպէս ծագումը, այնպէս էլ նրանց ընկերային դիրքը: Սակայն, ակնյայտ է, որ նրանք եղել են հասարակութեան գրեթէ բոլոր խաւերի ներկայացուցիչներ:

Կրպակների նուիրատութիւնները թէւ Անիում առաւել տարածուած են եղել ԺԳ. դարում, այդուհանդերձ, առաջին նուիրատութիւնը թուագրում է 994ին: Նուիրատուն Շուշան Պահլաւունի «տիկնաց տիկինն» է: Վերջինս Մրուանի կրպակը նուիրում է Ս. Գրիգոր (Գրիգոր Պահլաւունու) եկեղեցուն¹⁵:

ԺԳ. դարում Բագնայրի եւ Հոռոմոսի վանքերին կատարած կրպակների նուիրատութիւնները հետաքրքրական են միքանի առումով: Բացի այն, որ յայտնի են կրպակների տէրերը, նուիրագրերում նշուած են նաեւ դրանց տեղադրութիւնը, որոշ դէպքերում՝ նաեւ դրանց թիւը, ինչպէս նաեւ նուիրատութեան դիմաց պահանջուած հոգեւոր արարողութիւնների քանակը:

Մամխաթունն անթուակիր արձանագրութեամբ¹⁶ իր սեփական կրպակը, որ «ի Փողոզկպերն է, ի Բազըզնոցին, (ի) վերայ Սագոնին», նուիրել է Բագնայրի վանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցուն:

Թաիկ թագուհին, Նալպնդնոցում գտնուող իր կրպակներից երկուսը 1234ին նուիրել է Բագնայրին¹⁷: Նուիրատութիւնը ոչ միայն ապացուցում է, որ Անիում կանայք ունեցել են մէկ եւ անյի կրպակներ, այլեւ սահմանում է Թաիկ թագուհու ստացած հոգեւոր արարողութիւնների՝ պատարագների քանակը: Նա երկու կրպակի դիմաց ստացել է ութ օր պատարագ¹⁸: Թաիկ թագուհու մայրը՝ Թագուհին, Սառըճփողոցի իր կրպակը եւ 1243ին նուիրել է նոյն եկեղեցուն¹⁹:

Կրպակները, լինելով առետրի եւ արհեստագործութեան շահութաբեր հաստատութիւններ, խոշոր եկամուտներ էին բերում իրենց տէրերին: Ամենայն հաւանականութեամբ կրպակատէր կանայք Անիում ծնոք էին բերել նաեւ որոշակի ազդեցութիւն առետրի եւ արհեստագործութեան բնագաւառում: Սակայն նուիրատու տիկնանցից միայն միքանիսն են եղել կրպակատէր: Միաները համասեփականատէր էին, որոշ դէպքերում՝ առետրային գործարքի մասնակից, կրպակների գնորդներ:

Հռոմոսի վանքին Կօշկակարոց փողոցում նուիրած կրպակի պարագայում, Սեդան իր ամուսնու՝ Առիծ Հոգետրեացնի հետ եղել է նուիրաբերուող կրպակի համասեփականատէր²⁰: Ամուսնու՝ Շեխեանց Խաչատի հետ մէկ այլ կրպակի համասեփականատէր էր նաեւ Աազ տիկինը: Նրանք 1221ին Ծաղուկակում գտնուող իրենց հայրենի կրպակը նուիրել են Խժկոնքին²¹: Հետաքրքրական է նաեւ 1266ին Ղազարի որդի Ալեքսի ու իր կնոջ՝ Մլըքսթինի՝ Ծաղուկակում գնած եւ Հռոմոսի Ս. Յովհաննէս ուփտին նուիրած կրպակի օրինակը²²: Մլըքսթինը ոչ միայն կրպակի համասեփականատէրն էր, այլ նաեւ ամուսնու հետ առետրային գործարքի մասնակից՝ կրպակի գնորդ: Ամուսնու հետ մէկ այլ առետրային գործարք կատարել էր նաեւ Փառանցը: Նրանք իրենց համատեղ գնած կրպակը Փողոցկտերում, ինչպէս նաեւ մէկ տուն, որի վրայ Փառանցի ամուսինը կառուցել էր մէկ այլ կրպակ, նուիրել են Բագնայրիին²³:

Անիում հետաքրքրական է նաեւ հոգետր հաստատութիւններին տներ²⁴ նուիրելու իրողութիւնը: Հնարատր եղաւ ուսումնասիրել կանանց մասնակցութեամբ տան նուիրատուութեան երկու դէպք: Նուիրատուները եղել են Տրդատ քահանան եւ իր տիկինը՝ Խուշուշը, ինչպէս նաեւ Փառանցը եւ նրա ամուսինը:

Ս. Փրկիչ եկեղեցու մուտքից արեւմուտք պահպանուած արձանագրութեամբ՝ 1193ին Տրդատ քահանան եւ իր տիկինը՝ Խուշուշը, այլ նուէրների հետ Ս. Փրկիչ եկեղեցուն նուիրել են նաեւ մէկ տուն²⁵: Վիմագրական նիփը թոյլ չի տալիս պարզել տան նշանակութիւնը, սակայն ակնյայտ է, որ այն որեւէ շահութաբեր հաստատութիւն էր, քանզի նուիրաբերուել էր եկեղեցուն: Փառանցը եւ իր ամուսինը Բագնայրի վանքին նուիրել են «Սեւթենց հմնակից» այն տունը, որի վրայ նրա կառուցած, այլ ոչ թէ գնած կրպակն է եղել²⁶:

Վիմագիր արձանագրութիւններում պահպանուել են նաեւ Անիի եկեղեցիներին եւ վանքերին հողային տիրոյթների նուիրաբերման վերաբերեալ վկայութիւններ: Հողային տիրոյթների նուիրատուները եղել են մի դէպքում Տրդատ քահանան եւ իր տիկինը, իսկ միւս դէպքում՝ ոմն Մխիթար եւ Ղիմէթին ամուսինները:

Տրդատ քահանան եւ իր տիկինը Ս. Փրկիչ եկեղեցուն նուիրել են նաեւ Արուճի իրենց չորս խաղողի այգիները՝ Սաղարը, Շիկը, Կովարածը,

ինչպես նաև Բլար Խաչկայնը (Խաչիկի բլուրը – Մ.Գ.), Բեխենց մեծ գործնի արտը եւ մի շարք այլ կալուածքներ²⁷:

1293ի Անիի Մայր Տաճարի արձանագրութեան համաձայն՝ Մխիթարը եւ իր տիկնը՝ Դիմէթին, Կարսի դարպասի մօտ գտնուող իրենց մշակովի հողատարածքը կամ դրա բերքի չարեքը (¼ մասը), նուիրել են Անիի Մայր Տաճարին²⁸:

Անիում հոգետր հաստատութիւնների նուիրատուութիւնների մէջ կարեւորում ենք նաեւ տիկնանց դրամական նուիրատուութիւնները:

Շուշան Պահլաւունու արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք Ս. Գրիգոր եկեղեցուն Մրուանի կրպակը եւ 2 (80) դրամ նուիրելու մասին: Տիկնաց տիկինը նուիրատութեան դիմաց եկեղեցու սպասատրներից պահանջում է ԺԶ (16) ժամերգութիւն կատարել ընդհանուր 2 (80) դրամի չափով, որից Սեդայի համար Լ (30), իսկ Մրուանի՝ Ծ (50) դրամի չափով²⁹:

Դրամական նուիրատութիւնը հետաքրքրական է միջանի առումով. դրանում նուիրատուն շեշտում է ինչպէս նուիրատութեան առարկան՝ դրամը, այնպէս էլ՝ դրա քանակը: Բացի այդ իր կատարած նուիրատութեան դիմաց պահանջում է որոշակի քանակի արարողութիւններ՝ նշուած արժէքներով:

Յաջորդ դրամական նուիրատութիւնը Ս. Աստուածածին (Խաբուշենց) եկեղեցուն արձանագրութեան մէջ չպահպանուած թուականին կատարել են Վարդ եւ Ճոխ ամուսինները³⁰: Սակայն յայտնի է միայն, որ այդ նուիրատութեամբ եկեղեցին ստացել է 40 դոկատ³¹:

Կրպակների, տների, հողային տիրոյթների, դրամական միջոցների նուիրատութիւններին զուգահեռ, հոգետր հաստատութիւններին նուիրել են նաեւ թանկարժէք իրեր, անգամ՝ աստուածապաշտութեան զգեստ:

Կատրանիդէ թագուհին Մայր Տաճարին իր եւ որդիների անունից նուիրել է թանկարժէք զարդեր³²: Հետաքրքրական է նաեւ Աստուածապաշտութեան զգեստի՝ շուրջադի նուիրատութիւնն Անիի Մայր Տաճարին: Նուիրատուները Մխիթարն ու իր կինը՝ Դիմէթին էին³³:

Անշուշտ, Անիում ազնուական կամ բարձրաշխարհիկ հասարակութեանը մօտ կանգնած տիկնանց նուիրատուական գործունէութիւնն այսքանով չէր սահմանափակուած: Սակայն ասուածն էլ բաւարար է պատկերացնելու տիկնանց եկեղեցանպաստ գործունէութեան ընդգրկուն շրջանակը: Անիում եկեղեցաշինութիւնը, հոգետր հաստատութիւնների նորոգումը, տարաբնոյթ նուիրատութիւնների կատարումը կանանց համար կարծես դարձել էր սովորական, ժամանակի պահանջ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Անիի եկեղեցիների եւ վանքերի նուիրատութիւնները մանրամասն ուսումնասիրել է Գնել Գրիգորեանը: Այս մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Գնել

- Գրիգորեան, *Նուիրապոսութիւններ Անիի Եկեղեցիներին Ու Վանքերին (X-XIV դդ.)*, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2002 Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան: Սակայն հարկ է նշել, որ Անիի ազնուական կանանց գործունէութիւնը պատմագիտութեան մէջ երբեւէ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ չի դարձել:
- ² *Սյրեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պալմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, Ի.Ն. Սկորդսոպովի տպարան, 1885, էջ 256. Նաեւ՝ Պալմութիւն Նահանգին Սիսական Արարեալ Սյրեփանոսի Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, Ելքետրաշարժ տպ. Ն. Աղանեանցի, 1910, էջ 300:*
- ³ *ԴիանՀայ Վիմագրութեան, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Յովսէփ Օրբելի, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 67-8:*
- ⁴ Նոյն, էջ 65:
- ⁵ Иосиф Орбели, "Развалины Ани," *Избранные Труды* (Անիի ամերակները, Ընտիր երկեր), Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 17:
- ⁶ Կարապետ Բասմաջեան, *Հայերէն Արձանագրութիւնք Անոյ, Բազեայրի եւ Մարմաշիւո, Պարիս, Ֆիրմէ-Դիո. եւ ընկերութիւն տպ., 1931, էջ 31:*
- ⁷ Պատմագիտութեան մէջ ընդունուած կարգի համաձայն՝ եկեղեցիներից միքանիսը նշում ենք նաեւ դրանց կառուցողների կամ հովանատրների անուններով:
- ⁸ Орбели, էջ 17:
- ⁹ *Դիան I*, էջ 55:
- ¹⁰ Նոյն, էջ 66:
- ¹¹ Նոյն, էջ 64:
- ¹² Նուիրապոսութիւնները յաճախ կատարում էին նաեւ անհատոյց՝ քրիստոնէական հաւատքից ելնելով:
- ¹³ Կոտլպակ բառը, համաժժք լինելով կրպակին, ունի բազմիմաստ նշանակութիւն: Սակայն մեզ հետաքրքրող օրինակներում դրանք եղել են առեւտրի եւ արհեստագործութեան կենտրոններ: Կոտլպակ բառի նշանակութեան մասին առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Գրիգորեան, էջ 16-17:
- ¹⁴ Շուշան «տիկնաց տիկնոջ» եւ իր որդու՝ «Իշխանաց իշխան» եւ «անթիպատ պատրիկ» Վահրամ Պահլաւունու, միջոցներով 988-1029՝ Անիից հիախս, կառուցուել է Մարմաշէնի վանքը: Այս մասին տե՛ս՝ Орбели, "Надписи Мармашена," *Избранные Труды* (Մարմաշէնի արձանագրութիւնները), էջ 442:
- ¹⁵ *Դիան I*, էջ 32:
- ¹⁶ Կարապետ Բասմաջեանն այն թուագրում է 1209-1219 (Բասմաջեան, ծան. 153):
- ¹⁷ *Վիմական Տարեգիր, Յուցակ Ժողովածոյ Արձանագրութեանց Հայոց*, կազմեց Կարապետ Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, Տպարան Գիտութեանց Ճեմարանի Կայսերականի, 1913, էջ 78:
- ¹⁸ Բասմաջեան, ծան. 171.
- ¹⁹ *Վիմական Տարեգիր*, էջ 78:
- ²⁰ Նոյն, էջ 95:
- ²¹ Հ. Ղեւոնդ Վ. Մ. Ալիշան, *Շիրակ, Տեղագրութիւն Պարկերացոյց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1881, էջ 128. Նաեւ՝ Վիմական Տարեգիր, էջ 63:*
- ²² *Վիմական Տարեգիր*, էջ 109-110:
- ²³ Բասմաջեան, ծան. 167:

²⁴ Անիում տունը բնակարան լինելուց զատ, ընկալում է նաեւ կրպակ-խանութ, արհեստանոց կամ այլ շահութաբեր հաստատութիւն նշանակութեամբ:

²⁵ Դիան I, էջ 47:

²⁶ Բասմաջեան, ծան. 167.

²⁷ Դիան I, էջ 47:

²⁸ Նոյն, էջ 40:

²⁹ Նոյն, էջ 31:

³⁰ Մատթէոս Ուտիայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1898, էջ 50:

³¹ Դուկատը՝ դուկատը, համարում է իտալական ոսկեդրամ (Յակոբ Մանանդեան, *Երկեր*, Հտր. Գ., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1977, էջ 277):

³² Ուտիայեցի, էջ 149:

³³ Դիան I, էջ 40:

THE CHARITABLE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN NOBLEWOMEN OF ANI IN THE
10TH-14TH CENTURIES
(Summary)

MARIAM GRIGORYAN
manangrigoryan86@mail.ru

The inscriptions on the walls of the Armenian churches and monasteries of Ani of the 10th-14th centuries tell us reliable facts not only about the political events of the time, but also about the noblewomen's activities. Having power, influential positions, great sums of money and the full right to dispose of it in their own way, they initiated and fulfilled the construction and redecoration of religious and secular buildings. By means of their money and assistance the religious institutions acquired a great deal of real estate and movable property and the profits gained from them.